

SUMBANGAN PETEMPATAN KAMPUNG AIR TERHADAP PERTUMBUHAN EKONOMI BANDAR: KAJIAN KES DAERAH LIMBANG, SARAWAK*

*Amaluddin Bakeri
Mohammad Raduan Mohd Ariff*

PENGENALAN

Petempatan kampung air di daerah Limbang, Sarawak telah wujud sejak daerah itu berada di bawah kekuasaan Kesultanan Brunei pada abad ke-17. Kesultanan Brunei pada abad tersebut berpusat di Kampong Ayer.¹ Kampong Ayer merupakan pusat pentadbiran dan pelabuhan penting yang menemukan pedagang-pedagang dari pelbagai negara termasuklah India, China, Timur Tengah dan Eropah.² Kampong Ayer juga merupakan kawasan petempatan komuniti maritim Melayu yang terbesar di kesultanan tersebut.³

Sebelum daerah Limbang dirampas keluarga Brooke pada penghujung abad ke-19, ia ditadbir sepenuhnya oleh Kesultanan Brunei.⁴ Daerah Limbang mempunyai tanah lembah yang sangat subur untuk diusahakan sebagai kawasan pertanian khususnya tanaman padi sawah dan sagu. Dengan demikian daerah ini menjadi pembekal penting padi sawah dan sagu kepada Kesultanan Brunei secara langsung menjadi sumber pendapatan bagi pegawai-pegawai yang mentadbir daerah Limbang.⁵

Penduduk kampung air daerah Limbang juga menjalankan aktiviti perikanan terutamanya di sepanjang Sungai Limbang hingga ke pesisiran pantai Teluk Brunei. Selain untuk kegunaan sendiri, hasil tangkapan yang berlebihan diproses menjadi ikan kering, 'tahap'⁶, udang salai dan udang kering. Sebahagian daripada hasil perikanan yang diproses turut didagangkan ke Kampong Ayer. Penduduk kampung air juga mahir dalam membuat perahu⁷, kerja-kerja pertukangan besi, ukiran kayu, bertenun kain dan kraf tangan.⁸ Produk-produk yang dihasilkan ini sebahagiannya dijual kepada penduduk Kampong Ayer. Ini menunjukkan daerah Limbang turut menjadi pembekal penting hasil perikanan dan barangan pembuatan kepada Kesultanan Brunei.

Pada 17 Mac 1890, Rajah Brooke bersama angkatan bersenjatanya telah memasuki daerah Limbang. Rajah Brooke kemudiannya membuat pengisytiharan bahawa daerah tersebut telah menjadi kepunyaan Sarawak.⁹ Sepanjang pentadbiran Rajah Brooke di daerah Limbang, aspek ekonomi penduduk kampung-kampung air di atas tidak dianggap penting dalam menyumbang kepada pendapatan pihak koloni. Ini kerana Rajah Brooke lebih memberi tumpuan kepada pembangunan ekonomi yang berasaskan tanah daratan khususnya pertanian eksport seperti lada hitam dan

getah serta perlombongan emas dan minyak.¹⁰ Tumpuan pembangunan ekonomi tanah daratan ini tidak dilakukan sepenuhnya di daerah Limbang tetapi di daerah-daerah lain terutamanya Kuching, Sibuan dan Miri.¹¹

Pentadbiran Rajah Brooke di daerah Limbang telah menyebabkan kehadiran orang-orang Cina dari bandar-bandar lain di Sarawak khususnya Kanowit, Sibuan dan Miri untuk membuka perniagaan di daerah Limbang. Pada tahun 1940, telah terdapat sebanyak sepuluh buah rumah kedai milik orang-orang Cina yang diperbuat daripada kayu beroperasi di Pengkalan Tarap.¹² Melalui masa deretan kedai-kedai tersebut telah berkembang dari segi saiz dan bilangannya sehingga menjadi sebuah bandar kecil yang kemudiannya dikenali sebagai bandar Limbang.¹³ Selain berniaga, orang-orang Cina juga membuka ladang getah. Sebuah syarikat ladang getah milik orang Cina yang terkenal di daerah Limbang adalah *Ba Bau Lee Estate*.

Tumpuan ekonomi yang berteraskan kepada ragam pengeluaran kapitalis berasaskan tanah daratan terus berlaku semasa pentadbiran daerah Limbang diambil alih oleh Jepun pada tahun 1941 hingga 1945.¹⁴ Selepas Jepun menyerah kalah pada tahun 1946, daerah Limbang kemudiannya ditadbir oleh Kerajaan Tanah Jajahan. Usaha pentadbiran berkonsepkan tanah daratan terus berkembang khususnya di bandar Limbang. Bagi memudahkan urusan pentadbiran, Kerajaan Tanah Jajahan telah menubuhkan sebuah Majlis Kerajaan Tempatan yang diketuai oleh seorang Residen dan ahli-ahlinya seramai 12 orang pada tahun 1948.¹⁵

Pada 16 September 1963, Sarawak telah mengisytiharkan kemasukannya ke dalam Malaysia dan sekali gus mencapai kemerdekaan daripada belenggu penjajahan Inggeris.¹⁶ Di bawah pentadbiran Kerajaan Malaysia, daerah Limbang telah mencapai kemajuan ekonomi yang menggalakkan. Petempatan kampung air turut berkembang dari segi saiz dan bilangannya, tetapi ia dianggap petempatan setinggan kerana rumah-rumah di petempatan tersebut secara keseluruhannya dibina di kawasan yang diwartakan sebagai rizab sungai.¹⁷

Bagaimanapun petempatan kampung air kekal kerana ia sebenarnya memainkan peranan besar dalam menyumbang kepada pertumbuhan ekonomi bandar Limbang. Penduduk kampung air pada masa kini terus melakukan kegiatan perdagangan khususnya dalam membekalkan bahan makanan mentah yang mendapat permintaan tinggi pengguna-pengguna dari Brunei. Lebih dari itu, penduduk kampung air turut terlibat dengan pelbagai aktiviti ekonomi urban yang berlaku di bandar Limbang.

Konsep setinggan di kampung air sebenarnya satu ciri yang jelas bagi bandar-bandar di Pulau Borneo. Kewujudan petempatan setinggan di kampung air menyebabkan bandar-bandar tersebut terus hidup tetapi ia lambat berkembang. Hal ini berlaku kerana rumah-rumah penduduk di bina di atas air yang lokasinya sangat berhampiran dengan bandar dan bukannya di kawasan tanah daratan.

Bagi penduduk kampung air daerah Limbang, tinggal di kampung air merupakan satu cara yang menguntungkan kerana mereka tidak perlu membayar pelbagai jenis cukai seperti cukai tanah, cukai pintu dan cukai pengangkutan. Sungguhpun keadaan ini menyebabkan pihak kerajaan mendapat kerugian, pemerintah

terlibat tetap memberikan bekalan kemudahan asas yang mencukupi kepada penduduk kampung air tersebut. Usaha menyalurkan kemudahan asas ke kampung-kampung air ini perlu dilakukan demi memelihara kepentingan penduduk di petempatan tersebut yang terus menyumbang kepada pertumbuhan ekonomi. Perlu dijelaskan, penduduk kampung air juga mempunyai kekuatan politik yang besar memandangkan mereka adalah penduduk asal daerah Limbang sejak dari Kesultanan Brunei lagi. Tindakan merobohkan petempatan setingan kampung-kampung air ini boleh menyebabkan mereka berpaling tadah dan tidak menyokong pentadbiran sekarang.

Hal di atas memperlihatkan, walaupun penduduk kampung air tidak diiktiraf dari segi perancangan kerajaan namun secara tersirat ia diiktiraf dari segi kepentingannya. Oleh yang demikian petempatan kampung air pada masa kini khususnya yang terletak di pinggir-pinggir bandar adalah satu dilema. Bagi melihat peri pentingnya sumbangan penduduk kampung air terhadap pertumbuhan ekonomi, kertas kerja ini akan memaparkan hakikat sumbangan penduduk kampung air terhadap pertumbuhan ekonomi di bandar Limbang. Untuk memberi gambaran yang jelas tentang sumbangan penduduk kampung air, perbincangan terlebih dahulu akan mengenal pasti keadaan semasa petempatan kampung air pada masa kini penghuraian tentang kedudukan geografi dan penduduk kampung air turut dilakukan. Penjelasan tentang bandar Limbang juga dibuat bagi meneliti aspek fizikal bandar tersebut.

Sumbangan penduduk kampung air terlebih dahulu akan dianalisis dari sudut pembekalan bahan makanan mentah kepada penduduk bandar. Seterusnya peranan penduduk kampung air sebagai peniaga di bandar Limbang akan dibincangkan dengan mendalam. Perbincangan selanjutnya akan memperincikan kepentingan penduduk kampung air sebagai pembekal tenaga kerja di bandar dan sektor awam dan swasta. Akhir sekali penulisan ini akan menghuraikan kepentingan peranan penduduk kampung air sebagai pengguna kepada barangan dan perkhidmatan yang ditawarkan di bandar Limbang.

KEDUDUKAN GEOGRAFI KAMPUNG AIR DI DAERAH LIMBANG

Sebilangan besar kampung air di daerah Limbang terletak di sepanjang Sungai Limbang dan cawangan-cawangannya. Sebanyak dua buah (5.7%) kampung air terletak di bahagian muara Sungai Limbang, empat buah (11.2%) berhampiran dengan bandar Limbang, 16 buah (45.7%) di bahagian tengah Sungai Limbang dan tujuh buah (20.0%) di bahagian hulu Sungai Limbang. Sementara itu terdapat sebanyak sebuah (2.9%) kampung air terletak di Sungai Berawan dan empat buah (11.2%) di Sungai Lubai yang merupakan cawangan Sungai Limbang.

Bahagian tebing Sungai Limbang dan cawangannya mempunyai dasar yang landai. Oleh itu, ia memudahkan penduduk untuk mendirikan rumah-rumah atas air di kawasan berkenaan. Penduduk mendirikan rumah-rumah atas air kerana keperluan kepada sumber air dan protein ikan. Selain itu, mereka juga bergantung kepada sungai sebagai sistem pengangkutan utama. Keadaan ini disebabkan pembangunan dan perkembangan jalan darat di daerah Limbang masih di peringkat minimum

khususnya di pedalaman.

Ciri fizikal kampung-kampung air yang terletak di bahagian muara hingga bahagian tengah Sungai Limbang agak berbeza dengan kampung-kampung air yang terletak di bahagian hulu sungai tersebut. Di bahagian muara dan bahagian tengah Sungai Limbang, sebilangan besar rumah didirikan di atas air. Semasa air sungai pasang keseluruhan tiang rumah akan ditenggelami air. Semasa air surut pula tiang-tiang di bahagian hadapan rumah yang menganjur ke sungai akan ditenggelami air cetek berkedalaman dua hingga tiga kaki. Tetapi tiang-tiang di bahagian belakang rumah tidak ditenggelami air sehingga menampakkan tanah lumpur.

Secara keseluruhannya, kawasan tebing sungai di bahagian muara dan tengah Sungai Limbang ditumbuhi hutan paya yang lebar. Kawasan hutan paya tersebut boleh ditebus guna untuk dijadikan sebagai kawasan pertanian. Oleh yang demikian, penduduk kampung air mengusahakan tanaman sayur-sayuran dan padi sawah di kawasan tanah yang berhampiran dengan rumah mereka.

Sebaliknya di hulu sungai, kebanyakan rumah kampung air didirikan di tebing-tebing sungai. Hanya tiang-tiang di bahagian pelantar rumah yang menganjur ke sungai atau tiang-tiang jeti kayu yang bersambung terus dengan bahagian pantaran rumah akan berada di air sama ada semasa air pasang atau surut. Ciri petempatan sebegini terjadi kerana kawasan tebing di hulu sungai merupakan tanah yang agak tinggi dan keras. Tanah tebing ini amat sesuai dijadikan kawasan pertanian untuk tanaman tahun seperti rambutan, cempedak, langsung dan durian atau tanaman kontan seperti pisang, jagung dan ubi keledek.

Pola petempatan kampung-kampung air yang terdapat di daerah Limbang pada masa kini dapat dibahagikan kepada dua iaitu petempatan berjajar padat dan petempatan berjajar kurang padat. Sebanyak 23 buah (65.7%) kampung air di daerah Limbang mempunyai ciri petempatan berjajar padat. Kesemua petempatan berjajar padat terletak di Sungai Limbang kecuali sebuah di Sungai Berawan. Taburan petempatan berjajar padat ini bermula dari bahagian muara hingga ke bahagian tengah Sungai Limbang. Rumah-rumah di petempatan berjajar padat dibina sebuah-sebuah dan berjajar selapis atau dua lapis di sepanjang tebing sungai yang landai dan berlumpur. Keadaan ini terjadi kerana pembinaan rumah-rumah di sepanjang tebing sungai berkembang ke bahagian kanan atau kiri. Corak perkembangan sedemikian rupa terjadi kerana di bahagian belakang rumah merupakan kawasan paya manakala bahagian hadapan rumah pula adalah dasar sungai yang dalam.

Petempatan berjajar kurang padat pula didapati di 12 buah (34.3%) kampung air. Daripada jumlah tersebut sembilan buah kampung air terletak di Sungai Limbang dan tiga buah lagi di Sungai Lubai. Rumah-rumah di petempatan berjajar kurang padat juga dibina secara berjajar di sepanjang tebing sungai. Didapati lima buah kampung air yang bercorak sebegini mempunyai rumah-rumah yang dibina di atas air, manakala tujuh buah kampung air lagi mempunyai rumah-rumah yang dibina di atas tebing. Petempatan berjajar kurang padat di tebing sungai ini terjadi kerana kebanyakan penduduk mempunyai tanah pertanian berkeluasan di antara satu hingga dua ekar. Rumah-rumah dibina di atas tanah masing-masing.

PENDUDUK KAMPUNG AIR DI DAERAH LIMBANG

Penduduk daerah Limbang pada tahun 2001 adalah berjumlah seramai 40,108 orang.¹⁸ Daripada jumlah tersebut seramai 12,141 (30.27%) merupakan orang Melayu Brunei, 9,867 (24.6%) Iban, 6,603 (16.46%) Bisaya, 2,202 (5.49%) Murut, 412 (1.02%) Kelabit, 280 (0.6%) Punan dan 1,089 (2.72%) lain-lain bumiputera. Sementara itu bagi kaum bukan bumiputera pula terdiri daripada orang Cina seramai 8,555 (21.33%) dan lain-lain 48 (0.12%)¹⁹ Sebilangan besar penduduk bukan bumiputera tinggal di kawasan bandar, manakala kaum bumiputera tinggal di kawasan pedalaman dan petempatan kampung-kampung air.

Di daerah Limbang, terdapat sebanyak 35 buah kampung air yang didiami oleh 7,240 orang penduduk. Jumlah ini merupakan 18.1% daripada jumlah keseluruhan penduduk daerah Limbang. Daripada jumlah tersebut seramai 5,207 (71.9%) orang merupakan kaum Melayu Brunei, 1,082 (15.0%) orang kaum Murut dan bakinya 951 (13.1%) orang adalah kaum Bisaya.²⁰

Saiz kampung-kampung air di daerah Limbang adalah kecil. Secara umumnya sebuah kampung air mempunyai bilangan penduduk kurang daripada 300 orang, kecuali Kampung Seberang Kedai seramai 1,020 orang, Kampung Pengkalan Jawa 450 orang, Kampung Bukit Kota 337 orang, Kampung Limpaong 322 orang, Kampung Limpaku Pinang 319 orang dan Kampung Bangkuati 315 orang.²¹

BANDAR LIMBANG

Bandar Limbang merupakan pusat pentadbiran dan nadi perkembangan ekonomi bagi daerah Limbang. Kedudukan bandar Limbang terletak di tebing bahagian tengah Sungai Limbang. Oleh kerana kedudukan daerah Limbang diapit oleh Negara Brunei Darussalam, perkembangan bandar Limbang turut dipengaruhi oleh kehadiran pengguna dari negara jiran itu. Pengguna-pengguna dari Brunei berkunjung ke bandar Limbang untuk melakukan pelbagai aktiviti seperti membeli-belah, melancong, berhibur dan memborong barang-barang perniagaan. Oleh yang demikian aktiviti perdagangan, perindustrian dan pelancongan di bandar Limbang memperlihatkan keperluan dan cita rasa pengguna-pengguna Brunei.

Kemasukan pengguna-pengguna dari Brunei telah menyediakan permintaan dan pasaran yang tinggi kepada peniaga dan pengusaha sektor-sektor di atas. Pengguna-pengguna Brunei ini dapat memberi pulangan dalam bentuk Dolar Brunei yang amat menguntungkan. Pada tahun 2000, terdapat sebanyak 1,013 lesen perniagaan bagi syarikat dan peniaga di bandar Limbang telah diperbaharui. Daripada jumlah tersebut, sebanyak 362 buah syarikat menjalankan perniagaan pelancongan yang melibatkan penginapan dan pengangkutan. Sebanyak 483 buah syarikat menjalankan perdagangan yang melibatkan rumah kedai, gerai dan pasar. Selebihnya sebanyak 168 buah syarikat merupakan kontraktor-kontraktor dalam bidang pembinaan, perumahan, pembekalan dan kejuruteraan.

Perkembangan bandar Limbang turut mengundang para pelabur dan usahawan untuk mendirikan kilang-kilang di sekitar bandar tersebut. Pada masa kini terdapat sebanyak 14 buah kilang telah beroperasi di sekitar bandar tersebut.

Daripada jumlah tersebut, sebanyak lapan buah adalah kilang perabot, lima buah kilang papan dan sebuah kilang vernier. Kebanyakan daripada kegiatan ekonomi yang berlaku di bandar Limbang di atas melibatkan ramai penduduk dari petempatan kampung-kampung air sama ada sebagai pengusaha atau pekerja.

PENDUDUK KAMPUNG AIR SEBAGAI PENGELUAR PRODUK PERIKANAN DAN PERTANIAN

Pada masa kini, pekerjaan tradisi menangkap ikan masih lagi diteruskan oleh sebilangan penduduk kampung air di daerah Limbang. Pada tahun 2002 bilangan nelayan berdaftar di daerah Limbang adalah seramai 118 orang yang keseluruhannya adalah penduduk kampung air.²² Nelayan-nelayan tersebut adalah nelayan artisanal yang menjalankan aktiviti menangkap ikan di perairan tidak melebihi tiga batu dari pantai. Mereka menjalankan operasi menangkap ikan di perairan Sungai Limbang dan pinggir pantai Teluk Brunei.

Pernyataan di atas menunjukkan seratus peratus nelayan di daerah Limbang menangkap ikan di perairan Teluk Brunei. Perairan tersebut mempunyai garis pantai sepanjang 130 km²³ dan mempunyai potensi sumber perikanan dianggarkan sebanyak 25,700 tan metrik setahun.²⁴ Sumber perikanan tersebut terdiri daripada ikan demersel²⁵ 15,400 tan metrik, ikan pelagik²⁶ 9,800 tan metrik dan udang 500 tan metrik.

Perlu dijelaskan, pihak berkuasa Negara Brunei Darussalam tidak mengenakan sebarang tindakan ke atas nelayan-nelayan dari daerah Limbang yang menangkap ikan di perairan negara itu. Hal ini terjadi kerana orang-orang Melayu Brunei daerah Limbang dan orang-orang Melayu Brunei di Brunei mempunyai hubungan persaudaraan yang sangat rapat. Tidak timbul sebarang pergaduhan atau perkelahian di antara nelayan-nelayan dari daerah Limbang dengan nelayan-nelayan Brunei yang menangkap ikan di perairan Teluk Brunei. Mereka saling mengenali dan bersefahaman di antara satu sama lain.

Kesemua nelayan daerah Limbang memiliki bot dan perkakas menangkap ikan sendiri. Bot-bot yang digunakan terdiri daripada bot-bot yang mempunyai muatan tidak melebihi 5 GRT.²⁷ Saiz bot-bot ini berukuran di antara 15 hingga 24 kaki panjang dan lima hingga enam kaki lebar. Bot nelayan tersebut ditempah daripada pembuat-pembuat bot tempatan dengan harga sebanyak RM2,000 hingga RM4,000 sebuah.²⁸

Bot-bot nelayan tersebut menggunakan enjin sangkut jenis *Yamaha* dan *Mariner* dua *piston* atau tiga *piston*. Sebuah enjin sangkut tersebut mempunyai kekuatan di antara 40 hingga 60 kuasa kuda.²⁹ Enjin-enjin ini dibeli dari syarikat-syarikat penjual jentera laut yang beroperasi di bandar Limbang.³⁰ Antaranya termasuklah *Wong Brothers Motor Enterprise*, *Ling's Motor Co.*, *International Trading* dan *Soon Hin Trading Co.*³¹ Enjin bot dibeli dengan harga di antara RM3,000 hingga RM7,000 sebuah bergantung kepada kuasa kuda enjin berkenaan.³² Kerja-kerja pemasangan enjin bot secara umumnya dilakukan oleh tukang-tukang bot yang beroperasi di kampung-kampung air.

Perkakas menangkap ikan yang digunakan oleh nelayan juga berskala kecil. Perkakas tersebut terdiri daripada pukut hanyut tiga lapis dan perangkap. Dalam kategori perangkap antaranya termasuklah bintor, bubu ketam dan kabat. Mengikut perangkaan rasmi Jabatan Perikanan Laut Sarawak tahun 2002, di daerah Limbang dan Lawas, pukut hanyut tiga lapis telah mendaratkan hasil tangkapan sebanyak 4,704.27 tan metrik dan perangkap pula sebanyak 257.65 tan metrik.³³

Sebilangan besar nelayan mendapatkan bekalan pukut hanyut tiga lapis daripada peraih-peraih Brunei yang membeli hasil tangkapan nelayan di tengah laut.³⁴ Harga pukut hanyut tiga lapis tersebut adalah B\$12.00 bagi setiap satu bidai pukut yang berukuran 40 kaki panjang. Pukut ini dibayar secara tunai dengan menolak pendapatan hasil tangkapan yang dijual kepada peraih-peraih berkenaan. Selain itu, nelayan juga boleh membeli pukut hanyut yang serupa dari kedai-kedai menjual peralatan perikanan yang beroperasi di bandar Limbang dengan harga RM38.00 bagi setiap satu bidai. Bagi nelayan-nelayan yang menggunakan perangkap, perkakas tersebut juga dibeli dari kedai-kedai yang beroperasi di bandar Limbang. Antara yang termasuklah *Syarikat Chua Thien Soo, Kwang Tah Trading Co., Hin Huat Trading Co., Syarikat King Hoe dan Teck Guan Co.*³⁵

Selain pukut, peraih-peraih dari Brunei turut membekalkan minyak enjin bot kepada nelayan. Minyak ini diisi ke dalam tong yang setiap satu mempunyai isi padu empat gelen atau lima gelen. Setiap empat gelen minyak berharga B\$4.80 manakala lima gelen minyak berharga B\$6.00. Nelayan mendapatkan bekalan minyak tersebut kerana secara bandingan harganya jauh lebih murah daripada minyak yang dijual di bandar Limbang iaitu RM1.30 seliter.

Keseluruhan nelayan mendapatkan bekalan air batu tempatan. Air batu dijual dengan harga RM1.00 bagi setiap satu blok mempunyai berat 8 kg. Oleh kerana aktiviti menangkap ikan dilakukan secara kecil-kecilan, nelayan memerlukan antara satu hingga dua blok air batu sahaja dalam sekali ke laut. Pembekal-pembekal air batu antaranya termasuklah syarikat *Chop Teck Joo, Jong Thai, Hua Hock Brothers Coldstorage Co., Hj. Omar Jumaat, Limbang Coldstorage and Trading Co., Hajjah Nastuyah Abg. Undan dan Hajjah Rosnah Hasbollah.*³⁶

Nelayan-nelayan di kampung air turut mendapatkan peralatan perikanan seperti tong ikan, alat ganti tali dan batu pukut serta pelampung dengan membeli sendiri di kedai-kedai menjual alat-alat perikanan di bandar Limbang. Sebilangan kecil nelayan yang berkunjung ke Brunei membeli tali dan batu pukut dari kedai-kedai perkakas perikanan yang beroperasi di Bandar Seri Begawan antaranya *Syarikat Vige Trading Co., Hai Hwang Trading Co. dan Chop Chee Guan.*

Secara keseluruhan, nelayan di daerah Limbang merupakan golongan pemodal dan pengusaha. Nelayan-nelayan ini menangkap ikan berseorangan diri. Dengan kata lain khidmat buruh perikanan tidak digunakan. Bagaimanapun sebilangan kecil nelayan turut dibantu oleh seorang anak lelaki mereka semasa menangkap ikan di laut. Oleh kerana aktiviti perikanan berskala kecil, ia dijalankan secara pulang hari. Nelayan turun ke laut pada waktu pagi khususnya selepas subuh dan pulang pada waktu tengah hari atau petang. Perlu dijelaskan, nelayan turun ke laut

bergantung kepada waktu air pasang dan keadaan air.

Jenis tangkapan yang lumrah didaratkan oleh nelayan dengan menggunakan pukat hanyut tiga lapis adalah udang siar kecil (*Metapenaeus lysianassa*) dan udang siar besar (*P. Merquiensis*). Jenis tangkapan lain yang turut didaratkan menggunakan pukat tersebut termasuklah ikan campur³⁷ (*Mixed Spp.*) dan udang karang (*Panulirus Polyhagus*) atau 'satak' mengikut sebutan orang-orang Melayu Brunei.³⁸ Secara purata sebuah bot mendaratkan hasil tangkapan udang siar kecil dan besar di antara 15 kg hingga 20 kg dalam sekali ke laut.

Hasil tangkapan dipasarkan melalui dua cara. Pertama, hasil tangkapan dipasarkan terus kepada peraih-peraih ikan dari Brunei di tengah laut. Peraih-peraih ikan ini menunggu para nelayan di Pangkalan Rangau yang terletak di muara Sungai Limbang dari jam 12.00 tengah hari hingga jam 2.00 petang.

Pada kebiasaannya, sebaik sahaja selesai menangkap ikan nelayan akan terus menuju ke pangkalan tersebut untuk menjual hasil tangkapan yang diperolehi. Hasil tangkapan yang telah dipilih ditimbang terlebih dahulu oleh peraih-peraih. Udang siar kecil dijual dengan harga sekitar B\$7.00 sekilogram dan udang siar besar sekitar B\$20.00 sekilogram. Manakala udang siar yang bersaiz sedang dijual dengan harga sekitar B\$14.00 sekilogram.

Harga udang yang ditawarkan oleh peraih-peraih dari Brunei sebenarnya mengikut harga borong yang ditawarkan oleh peniaga-peniaga ikan di Pasar Tamu Limbang. Bagaimanapun secara bandingan nilai harga tersebut jauh lebih tinggi daripada harga yang ditawarkan di Pasar Tamu Limbang kerana ia dibayar dalam bentuk Dolar Brunei. Hal ini menyebabkan nelayan-nelayan di Limbang lebih gemar menjual hasil tangkapan mereka kepada peraih-peraih ikan Brunei di tengah laut lagi. Sebenarnya urusan jual beli ikan di antara kedua belah pihak dengan cara tersebut telah dijalankan sejak dahulu lagi seperti mana yang dijelaskan di bawah:

"Not all fish and prawns appearing in the markets however, are caught in Brunei waters, and fish and prawns originating from outside Brunei appear on the markets via two routes. Firstly there are the products that are imported into the State through designated Ports on Entry, and which are recorded by the Royal Customs and Excise in the normal way. These products include both fresh fish from nearby ports in Sabah and Sarawak and also processed and packaged products from suppliers worldwide. Secondly there are those imports which for want of a better word fall into the category of "undeclared" imports. These are not illegal imports per se, but are ones which are made by sea from the neighbouring waters of Brunei Bay. In these cases the fish and prawns are purchased at sea by Brunei fishermen and fishmongers, and are landed, in accordance with long tradition, as Brunei fish and prawns."³⁹

Kedua, nelayan-nelayan yang tidak dapat menjualkan hasil tangkapan kepada peraih-peraih dari Brunei akan menjualkan hasil tangkapan mereka kepada peniaga-peniaga ikan di Pasar Tamu Limbang. Lazimnya nelayan akan menjual hasil tangkapan kepada peniaga-peniaga ikan yang telah menjadi pajak. Mereka ini

mendapat harga borong semasa ikan di pasar berkenaan.

Pada masa kini hasil perikanan yang didaratkan oleh nelayan secara keseluruhannya dipasarkan secara segar. Sebilangan kecil sahaja hasil perikanan yang didaratkan diproses sebagai ikan kering, ikan masin, 'tahi' atau udang salai. Pemprosesan hasil perikanan tersebut dilakukan oleh keluarga nelayan untuk kegunaan sendiri sahaja. Sekiranya terdapat lebih barulah dijual ke Pasar Tamu Limbang.

Bagi nelayan yang menggunakan perangkap, mereka menangkap ketam renjong atau ketam bakau (*Scyllaserrata*) dengan bintor atau bubu ketam. Kegiatan ini lazimnya dilakukan oleh nelayan-nelayan dari suku kaum Iban. Bagi orang-orang Melayu Brunei, ketam bakau adalah tidak boleh dimakan (haram). Nelayan-nelayan Iban ini menjual hasil tangkapan kepada peniaga-peniaga ikan berbangsa Cina yang beroperasi di Bangunan Pasar Limbang.⁴⁰

Selain nelayan-nelayan sepenuh masa di atas, terdapat ramai penduduk kampung air yang menangkap ikan secara sambilan. Menangkap ikan menjadi pekerjaan sampingan yang paling digemari oleh sebilangan besar penduduk kampung air yang bekerja di sektor-sektor lain. Nelayan-nelayan sambilan menangkap ikan pada hari cuti hujung minggu dan hari-hari kelepasan am. Ciri-ciri bot, enjin dan peralatan menangkap ikan yang digunakan oleh nelayan-nelayan sambilan adalah sama sebagaimana nelayan-nelayan sepenuh masa. Operasi menangkap ikan yang dijalankan juga sama sebagaimana nelayan-nelayan sepenuh masa.

Tidak seperti nelayan-nelayan sepenuh masa yang sebilangannya menjual hasil tangkapan kepada peraih-peraih dari Brunei di tengah laut, nelayan-nelayan sambilan membawa pulang hasil tangkapan dan didaratkan di jeti hadapan rumah masing-masing. Hasil tangkapan dipilih dan dibersihkan terlebih dahulu di atas jeti tersebut oleh nelayan dengan dibantu oleh isteri dan anak mereka. Setelah mengambil kira bekalan sumber ikan untuk kegunaan keluarga, lebih hasil tangkapan terutamanya udang siar akan dijual kepada peniaga-peniaga ikan di Pasar Tamu Limbang.

Udang siar yang hendak dijual tidak dibawa terus ke Pasar Tamu Limbang tetapi disimpan terlebih dahulu dalam tong berisi air batu hingga keesokan hari. Nelayan-nelayan sambilan ini menjual hasil tangkapan pada waktu pagi. Dengan demikian, peniaga-peniaga ikan di Pasar Tamu Limbang dapat memasarkan terus hasil tangkapan tersebut kepada pengguna.

Berbanding pekerjaan di sektor-sektor lain, pada masa kini pekerjaan berkebun secara sepenuh masa hanya dilakukan oleh sebilangan kecil oleh penduduk kampung air. Perlu dijelaskan, walaupun kebanyakan penduduk kampung air mempunyai tanah di daerah Limbang, bilangan yang kecil terlibat dalam sektor ini adalah disebabkan wujudnya peluang-peluang pekerjaan di sektor-sektor lain. Selain itu ramai penduduk kampung air mempunyai tanah pertanian yang terletak di kawasan pedalaman jauh dari tempat tinggal mereka.

Kebanyakan pekebun di petempatan kampung air juga terdiri daripada orang-orang Melayu Brunei. Di daerah Limbang jumlah keluasan tanah pertanian yang

dimiliki oleh orang-orang Melayu Brunei adalah yang tertinggi berbanding bumiputera lain iaitu sebanyak 7,614.74 ekar atau 46.2%. Pekebun-pekebun ini memiliki dan mengusahakan tanah kebun sendiri. Sebilangan besar pekebun mempunyai tanah kebun berkeluasan antara dua hingga empat ekar, selebihnya mempunyai tanah kebun antara lima hingga lapan ekar. Tanah-tanah kebun tersebut diperoleh dengan cara meneroka hutan.

Dari segi lokasi, kebun-kebun yang diusahakan oleh pekebun-pekebun di kampung air terletak di kawasan pedalaman bahagian hulu Sungai Limbang.⁴¹ Kebun ini diusahakan dengan tanaman kelapa dan sebahagian lagi ditanami buah-buahan seperti cempedak, durian dan rambutan. Terdapat juga pekebun yang mengusahakan tanaman padi bukit dan sayur-sayuran. Secara umum pekebun-pekebun dari kampung air ini menjual hasil tanaman kepada peraih-peraih Brunei yang datang ke Pasar Tamu Limbang dan peniaga-peniaga tempatan yang beroperasi di pasar tersebut pada setiap kali hasil dituai.

Urusan jual beli hasil pertanian dengan peraih-peraih Brunei di Pasar Tamu Limbang dilakukan dalam bentuk tunai menggunakan mata wang Dolar Brunei. Menurut En. Jaya Timbang⁴², peraih-peraih dari Brunei akan membayar hasil tanaman yang dijual kepada mereka dengan menggunakan mata wang Dolar Brunei tetapi mengikut anggaran kasar harga dalam Ringgit Malaysia. Umpamanya harga sekilogram cili hijau sebanyak RM7.00 akan dibayar dengan \$B3.50. Bentuk pembayaran sebegini sebenarnya lebih digemari oleh pekebun-pekebun dari kampung air kerana dari segi tukaran asing harga tersebut adalah lebih tinggi. Bagi pekebun-pekebun yang menjualkan hasil tanaman kepada peniaga-peniaga tempatan mereka akan mendapat bayaran dalam bentuk Ringgit Malaysia.

Oleh kerana hasil tanaman sentiasa dapat dipasarkan kepada peraih-peraih dari Brunei dan peniaga-peniaga tempatan, pekebun-pekebun di petempatan kampung air turut memperoleh pendapatan yang agak lumayan. Di Kampung Seberang Kedai umpamanya, seorang pekebun mampu memperoleh pendapatan bulanan antara RM1,000 hingga RM2,000.

AKTIVITI PERNIAGAAN PENDUDUK KAMPUNG AIR DI BANDAR LIMBANG

Untuk mendapatkan gambaran yang lebih jelas tentang penglibatan penduduk kampung air dalam aktiviti perniagaan, perbincangan awal bahagian ini terlebih dahulu menghuraikan secara umum tentang aktiviti perniagaan di Pasar Tamu Limbang. Pasar Tamu Limbang merupakan pasar terbesar di daerah Limbang. Pasar ini berada di Bangunan Tamu Limbang. Dari segi lokasi, Bangunan Tamu Limbang berada di tebing Sungai Limbang.

Pada tahun 2000, terdapat sebanyak 255 buah gerai yang beroperasi di Pasar Tamu Limbang.⁴³ Sebanyak 80% gerai yang beroperasi di Pasar Tamu Limbang menjalankan perniagaan berasaskan barang makanan mentah. Gerai-gerai barang makanan mentah tersebut terdiri daripada gerai menjual barang runcit sebanyak 36%, gerai menjual sayur segar 22%, gerai menjual ikan segar 14%, gerai menjual

telur ayam 2%, gerai menjual ayam dan itik 2%, gerai menjual daging lembu 2% dan gerai menjual ketam 2%. Secara keseluruhan, barang makanan mentah yang dijual adalah barang-barang yang mendapat permintaan tinggi daripada pengguna-pengguna yang datang dari Brunei.

Dilihat dari segi suku kaum, sebilangan besar gerai yang beroperasi di Pasar Tamu Limbang dijalankan oleh orang-orang Melayu Brunei. Ini terbukti apabila didapati daripada jumlah keseluruhan gerai di Pasar Tamu Limbang, sebanyak 146 buah (57.3%) gerai adalah diusahakan oleh orang-orang Melayu Brunei.⁴⁴ Komposisi peniaga di Pasar Tamu Limbang mengikut etnik dapat dilihat dalam Jadual 1. Berdasarkan Jadual tersebut orang-orang Melayu Brunei adalah majoriti dalam kesemua jenis perniagaan kecuali gerai telur, gerai makanan tersedia, gerai borong dan gerai jahitan. Ini bermakna orang-orang Melayu Brunei menguasai perniagaan berasaskan barang makanan mentah di Pasar Tamu Limbang.

Oleh kerana kedudukan Pasar Tamu Limbang sangat berhampiran dengan petempatan kampung-kampung air, ramai di kalangan orang-orang Melayu Brunei yang mendiami petempatan tersebut telah mengambil peluang menjalankan perniagaan di pasar tersebut. Sebagai contoh penduduk yang tinggal di Kampung Seberang Kedai, pada masa kini terdapat seramai 35 orang (23%) peniaga sepenuh masa dari kampung tersebut yang menjalankan perniagaan di Pasar Tamu Limbang.

Peniaga-peniaga sepenuh masa di atas kesemuanya merupakan golongan pemodal dan pengusaha. Peniaga-peniaga ini mengusahakan gerai yang disewa daripada Majlis Daerah Limbang dengan bayaran sewa sebanyak RM45.00 sebulan bagi sebuah gerai.⁴⁵ Mereka menjalankan perniagaan pada setiap hari kecuali terdapat hal-hal penting umpamanya menghadiri kenduri-kendara, menziarahi saudara-mara yang sakit atau meninggal dunia dan berziarah ke rumah saudara-mara di Brunei. Kesemua peniaga sepenuh masa dari kampung-kampung air yang beroperasi di Pasar Tamu Limbang mempunyai lesen perniagaan yang sah.

Daripada jumlah keseluruhan peniaga sepenuh masa di atas, sebanyak 76% merupakan peniaga ikan segar. Selebihnya sebanyak 12% sebagai peniaga makanan dan minuman, 6% peniaga sayur segar, 3% peniaga daging ayam dan 3% lagi peniaga kasut. Menurut Hj. Japar Tamit⁴⁶, penduduk kampung air lebih gemar menjual ikan, kerana sumber makanan protein tersebut mendapat permintaan yang tinggi pengguna-pengguna dari Brunei.

Bekalan sumber perikanan di Pasar Tamu Limbang tidak diperolehi daripada nelayan-nelayan tempatan sahaja. Ini kerana bekalan ikan daripada nelayan tempatan tidak mencukupi memandangkan ia turut dijual kepada peraih-peraih dari Brunei di tengah laut lagi. Untuk menampung kekurangan tersebut, peniaga-peniaga ikan di Pasar Tamu Limbang telah membeli ikan yang diimport dari Wilayah Persekutuan Labuan dan Sabah khususnya daerah Sipitang, Beaufort, Kuala Penyu dan Kota Kinabalu.⁴⁷ Hal ini terbukti apabila didapati sebanyak lebih 80% daripada peniaga-peniaga ikan mendapatkan bekalan barang dagangan dari Wilayah Persekutuan Labuan dan Sabah. Bekalan sumber perikanan yang diimport antaranya termasuklah ikan bawal hitam, cencaru, gelama, kembung, kerisi, merah, sotong, tenggiri dan

Jadual 1: Komposisi Peniaga Mengikut Etnik Di Pasar Tamu Limbang Tahun 2000

Jenis Pemiagaan	Bilangan Penjaja Mengikut Etnik					
	Melayu	Cina	Bisaya	Iban	Lum Bawang	Lain-lain
Gerai Barang Runcit	39	32	5	7	4	0
Gerai Sayur Segar	26	13	9	2	2	1
Gerai Makan dan Minum	29	2	1	3	0	1
Gerai Ikan Segar	34	1	1	0	0	0
Gerai Telur Ayam	1	3	1	0	0	0
Gerai Makanan Tersedia	3	3	0	0	0	0
Gerai Daging	6	0	0	0	0	0
Gerai Ayam dan Itik	3	1	0	0	0	0
Gerai Menjual Ketam	4	0	0	0	0	0
Gerai Borong	1	4	0	0	0	0
Gerai Jahit	0	1	1	0	0	0
Jumlah	146	60	18	12	6	2

Sumber: Data-data disusun semula daripada, 2000, "Fail Bangunan Tamu Limbang", Limbang: Majlis Daerah Limbang.

tongkol.

Perlu dijelaskan, sebahagian kecil ikan yang diimport dipasarkan di daerah Limbang, manakala sebahagian besar dieksport ke Brunei. Bagi peniaga-peniaga Melayu Brunei dari kampung air, sebilangan kecil sahaja ikan yang dieksport ke Brunei dibawa masuk ke negara tersebut menggunakan jalan darat. Selebihnya dijual kepada orang-orang Melayu Brunei dari Brunei yang datang ke Pasar Tamu Limbang melalui Sungai Limbang. Bagaimanapun bagi peniaga ikan berbangsa Cina, ikan yang dieksport ke Negara Brunei Darussalam secara keseluruhannya dibawa masuk ke negara itu menggunakan laluan darat.

Setiap hari peniaga-peniaga sepenuh masa dari kampung air ini menerima kunjungan pelanggan-pelanggan dari Brunei. Sebilangan besar peniaga menerima kunjungan seramai 11 hingga 15 orang pelanggan dari Brunei dalam sehari. Kunjungan pelanggan-pelanggan dari Brunei yang dinyatakan tersebut adalah pada hari-hari biasa.

Pada hujung minggu khususnya pada hari Jumaat yang dikenali sebagai 'hari tamu'⁴⁸, bilangan pelanggan yang datang dari Brunei meningkat lebih 100%. Kajian mendapati pada setiap hujung minggu kebanyakan peniaga menerima kunjungan pelanggan-pelanggan dari Brunei seramai lebih 30 orang dalam sehari. Ini menunjukkan orang-orang Melayu Brunei dari Brunei gemar membeli barang-barang di Pasar Tamu Limbang yang dijual oleh orang-orang Melayu Brunei khususnya dari petempatan kampung-kampung air. Ini kerana urusan jual beli di antara mereka dilakukan dengan menggunakan bahasa Brunei. Mereka juga mempunyai budaya dan agama yang sama. Dengan demikian barang-barang yang dijual sentiasa memenuhi cita rasa dan tidak diragui dari segi halal atau haram.

Menurut peniaga-peniaga ikan di Pasar Tamu Limbang, pada 'hari tamu' secara purata pelanggan-pelanggan dari Brunei membeli ikan, udang atau ketam sebanyak 5 kg hingga 10 kg seorang. Ini kerana pelanggan-pelanggan dari Brunei membeli sumber perikanan bukan sahaja untuk kegunaan sendiri, tetapi untuk saudara-mara yang berkiriman barang kepada mereka apabila membeli-belah di Pasar Tamu Limbang.

Oleh kerana peniaga-peniaga di atas menerima kunjungan ramai pelanggan pada setiap hari khususnya yang datang dari Brunei, sebilangan daripada mereka terutamanya peniaga-peniaga ikan telah menggunakan seramai seorang atau dua orang pembantu. Pembantu kebiasaannya terdiri daripada saudara-mara terdekat atau jiran sekampung. Secara purata seorang pembantu diberi upah sebanyak RM20.00 hingga RM30.00 sehari.⁴⁹

Urusan jual beli di antara peniaga-peniaga di Pasar Tamu Limbang dengan pelanggan-pelanggan dari Brunei secara umumnya dilakukan secara tunai dengan menggunakan mata wang Ringgit Malaysia. Sebilangan kecil peniaga menerima pembayaran secara tunai dalam bentuk Dolar Brunei. Pelanggan-pelanggan dari Brunei yang datang membeli-belah di Pasar Tamu Limbang sanggup membayar harga barang-barang yang dijual oleh peniaga-peniaga di Pasar Tamu pada kadar yang lebih tinggi. Ini kerana mereka memperoleh nilai tukaran mata wang dua kali

ganda daripada Dolar Brunei kepada Ringgit Malaysia. Semasa kajian ini dijalankan nilai B\$1.00 bersamaan RM2.20. Selain itu, pelanggan-pelanggan dari Brunei bersikap tidak suka menawar harga barang yang hendak dibeli semasa membeli-belah.⁵⁰

Hal di atas menyebabkan harga barang-barang di Pasar Tamu Limbang adalah lebih mahal berbanding pasar-pasar lain di Negeri Sarawak. Perbezaan ini dapat dilihat melalui harga ikan yang dijual di pasar tersebut berbanding pasar-pasar lain di Sarawak sebagaimana yang ditunjukkan dalam Jadual 2. Berdasarkan Jadual tersebut, didapati harga ikan di pasar-pasar yang terletak di bandar-bandar berhampiran sempadan Sarawak dengan Negara Brunei Darussalam iaitu Limbang, Lawas dan Miri adalah lebih tinggi berbanding tempat-tempat lain. Di Pasar Tamu Limbang, harga kesemua jenis hasil perikanan yang dijual di pasar tersebut lebih mahal berbanding harga yang ditawarkan di Pasar Kuching kecuali ketam renjong/bakau, ikan tamban sisik dan udang siar besar.

Menurut En. Ahmad Hj. Abdullah⁵¹, Ketua Pegawai Penguat kuasa Cawangan, Bahagian Penguat kuasa Kementerian Dalam Negeri dan Hal Ehwal Pengguna Limbang, harga barang-barang di Pasar Tamu Limbang lebih tinggi berbanding tempat-tempat lain kerana mendapat permintaan yang tinggi daripada pengguna-pengguna dari Brunei. Bagaimanapun pihak Kementerian Dalam Negeri dan Hal Ehwal Pengguna Limbang tidak membenarkan peniaga-peniaga di Pasar Tamu Limbang meletakkan harga yang terlalu tinggi sehingga menimbulkan kesusahan kepada pengguna-pengguna tempatan.

Selain peniaga-peniaga sepenuh masa di atas, terdapat peniaga sambilan yang beroperasi di Pasar Tamu Limbang. Peniaga-peniaga sambilan ini menjalankan perniagaan pada setiap hujung minggu terutamanya pada 'hari tamu'. Golongan peniaga sambilan tidak menyewa gerai-gerai yang berada di dalam Bangunan Pasar Tamu Limbang tetapi menjalankan operasi di kawasan tapak perniagaan yang telah ditetapkan oleh pihak berkuasa Majlis Daerah Limbang.

Kawasan tapak perniagaan tersebut terletak di hadapan Bangunan Tamu Limbang. Setiap satu tapak dikenakan bayaran sewa tapak sebanyak RM2.00 bagi sekali operasi. Sebagaimana peniaga-peniaga sepenuh masa, kesemua peniaga sambilan dari kampung-kampung air juga mempunyai lesen perniagaan yang sah.

Jenis perniagaan yang dijalankan oleh peniaga-peniaga sambilan di atas dapat dibahagikan kepada tiga. Pertama, peniaga yang menjual hasil pertanian khususnya sayur-sayuran dan buah-buahan. Kedua, peniaga yang menjual makanan tersedia terutamanya kuih-muih basah dan kering. Ketiga, mereka yang menjual barang-barang pertukangan dan kraf tangan seperti parang, pisau, 'tekiding', nyiru dan topi daun pandan. Peratusan tersebut menunjukkan majoriti peniaga sambilan dari kampung air juga terlibat dalam perniagaan berasaskan barang makanan mentah.

Bekalan barang dagangan khususnya sayur-sayuran dan buah-buahan diperoleh dengan meraih daripada penduduk daerah Limbang yang tinggal di kampung air dan di darat yang mengusahakan aktiviti pertanian. Sebilangan peniaga sambilan turut mendapatkan bekalan kedua-dua jenis barang tersebut dari Wilayah Persekutuan Labuan dan Sabah.

Jadual 2: Harga Runcit Purata Hasil Perikanan Di Pasar Tamu Limbang Berbanding Pasar Ikan Utama Lain Di Sarawak, 1999

Jenis Hasil Perikanan	Pasar-Pasar Ikan Utama								
	PKU	PSR	PSI	PSA	PMU	PBI	PMI	PLI	PLA
Bawal Hitam(<i>Formio Niger</i>)	10.67	9.89	11.32	11.50	13.25	14.93	13.80	18.25	17.17
Belanak(<i>Liza Spp</i>)	-	-	-	9.50	-	-	-	12.00	14.00
Cermin(<i>Alectis Indica</i>)	3.46	5.00	5.89	-	-	8.11	2.33	11.00	-
Cincaru(<i>Megalaspis Cordyla</i>)	2.52	-	-	4.28	4.79	4.34	4.55	5.90	6.00
Dun(<i>Tachysurus Spp</i>)	1.11	-	3.81	2.78	-	2.00	5.25	4.17	4.00
Gelama(<i>Scianene Spp</i>)	1.90	6.00	4.55	6.95	5.00	6.19	4.00	5.25	5.17
Gerong-Gerong(<i>Caranx Specious</i>)	1.40	4.42	2.66	-	-	-	5.92	7.00	7.00
Ikan Campur(<i>Mixed Spp</i>)	4.64	3.00	2.00	3.33	-	-	2.92	5.00	5.00
Kebasi(<i>Annodontosoma</i>)	-	-	3.00	-	-	3.00	-	5.00	5.00
Kembong(<i>Rastrelligerkanagurta</i>)	4.39	5.27	4.53	6.09	5.17	6.46	4.00	6.00	5.42
Kerapu(<i>Epinephelus Spp</i>)	7.89	8.00	9.33	11.48	7.58	9.79	12.00	13.67	13.50
Kerisi(<i>Namipterus Spp</i>)	2.04	6.00	3.07	4.30	-	3.00	3.45	5.00	5.08
Kerisi Bali(<i>Pristipomoides Typus</i>)	7.29	-	9.00	-	-	-	12.91	11.42	11.00
Ketam Laut(<i>Portunus Pelagicus</i>)	3.94	7.00	5.07	6.33	-	7.17	8.00	7.98	7.92
Ketam Renjong(<i>Scyllaserrata</i>)	14.11	15.50	-	13.00	-	-	-	7.83	7.55
Malong(<i>Muraenesox Spp</i>)	2.89	-	4.33	5.05	-	4.98	-	5.00	-
Merah(<i>Lutianus Argentimaculatus</i>)	7.71	8.00	6.32	8.55	8.25	8.87	10.92	11.75	11.25
Pari(<i>Gymnura Spp</i>)	2.12	4.00	3.17	2.61	1.00	2.00	5.00	5.00	4.50
Sebelah(<i>Pseudorhombus Spp</i>)	5.87	-	8.31	9.43	-	7.92	10.00	11.00	10.83
Selar(<i>Selar Spp</i>)	3.39	3.00	4.32	5.77	5.00	6.98	7.00	5.67	5.58
Selar Kuning(<i>Selaroides</i>)	1.44	5.00	2.05	3.00	4.79	3.63	4.00	5.00	5.14
Siakap(<i>Lates Calcarifer</i>)	-	-	-	-	-	-	15.00	14.00	14.00
Sotong Biasa(<i>Loligo Spp</i>)	3.13	5.00	4.88	5.77	-	8.47	6.00	11.13	11.25
Tamban Sisek(<i>Sardinella Fimbriate</i>)	3.00	-	3.53	-	-	-	-	2.00	2.00
Tenggiri(<i>Scomberomorus Spp</i>)	7.75	8.00	7.43	8.57	7.58	9.03	11.83	10.00	10.17
Timah(<i>Trichiurus Lepturus</i>)	2.44	-	3.42	4.82	-	3.13	4.00	4.44	4.20
Tongkol(<i>Auxis Thazard</i>)	3.40	4.00	4.39	5.00	5.75	5.46	7.40	6.27	6.25
Udang Siar Besar(<i>P.Merguensis</i>)	22.17	-	21.63	18.60	-	-	25.00	20.67	20.33
Udang Siar Kecil(<i>Metapenaeus Lysianassa</i>)	3.92	-	5.25	-	-	-	7.00	7.33	7.17
Udang Siar Sedang(<i>P.Merguensis</i>)	12.00	12.00	8.95	10.00	-	8.93	17.80	14.33	13.50
Yu(<i>Galeorhinidae</i>)	2.82	-	3.84	2.50	1.00	1.00	2.92	5.00	4.18

PKU = Pasar Kuching PSR = Pasar Sri Aman
 PSI = Pasar Sibu PSA = Pasar Sarikei
 PMU = Pasar Mukah PMI = Pasar Miri
 PBI = Pasar Bintulu PLI = Pasar Limbang
 PLA = Pasar Lawas

Sumber: Data-data disusun semula daripada, 1999, *Perangkaan Tahunan Perikanan 1999*, Kuching: Jabatan Perikanan Laut Sarawak, Kementerian Pertanian Malaysia, hal. 75-77.

Peniaga-peniaga sambilan di atas menjalankan perniagaan bermula pada jam 6.30 pagi hingga jam 2.30 petang. Mereka akan pulang lebih awal jika barang yang didagangkan telah habis dijual. Sebilangan besar pelanggan mereka juga terdiri daripada orang-orang Melayu Brunei dari Brunei. Sebagaimana peniaga-peniaga sepenuh masa, urusan jual beli juga dilakukan secara tunai dalam Ringgit Malaysia.

PENDUDUK KAMPUNG AIR SEBAGAI TENAGA BURUH DI BANDAR LIMBANG

Bekerja sebagai kakitangan kerajaan merupakan antara pekerjaan yang digemari oleh orang-orang Melayu Brunei di petempatan kampung air daerah Limbang. Menurut En. Jasini Hj. Mat Jais⁵², ramai penduduk kampung air yang suka bekerja sebagai kakitangan kerajaan kerana pekerjaan tersebut dianggap mudah dan menjanjikan pendapatan tetap. Kajian mendapati, sebilangan besar penduduk kampung air yang bekerja di sektor awam terdiri daripada kakitangan kerajaan peringkat bawahan.

Dari segi klasifikasi jawatan, kebanyakan mereka yang bekerja di sektor kerajaan menjadi Pekerja Rendah Awam, Pemandu Kenderaan Bermotor, Pembantu Am Rendah dan Penolong Penguasa. Sebilangan kecil menjawat jawatan sebagai pentadbir dan pengurus. Keadaan ini sebenarnya selaras dengan penempatan perkhidmatan pekerjaan mengikut kumpulan pekerjaan di Sarawak.⁵³ Ramai di kalangan penduduk kampung air yang menjadi kakitangan peringkat bawahan berbanding pegawai dan pentadbir adalah disebabkan taraf pelajaran mereka yang rata-rata tidak sampai ke peringkat pengajian tinggi.

Dari segi lokasi tempat kerja, kesemua yang berkhidmat di sektor kerajaan bekerja di bandar Limbang. Sebilangan besar mereka bertugas di Majlis Daerah Limbang, Pejabat Daerah Limbang, Pusat Kesihatan Kerajaan Limbang, Jabatan Bomba dan Keselamatan serta Jabatan Kastam dan Eksais Diraja Malaysia. Golongan pekerja sektor awam di atas bekerja mengikut waktu pejabat bermula dari jam 8.00 pagi hingga 4.15 petang.

Satu perkara yang paling digemari oleh kebanyakan penduduk kampung air apabila bekerja di sektor kerajaan ialah mereka dapat menjalankan pekerjaan menangkap ikan secara sambilan pada hari tidak bekerja. Kajian mendapati lebih 80% daripada golongan kakitangan kerajaan yang tinggal di kampung air menjadikan aktiviti menangkap ikan sebagai pekerjaan sampingan.

Sebagaimana yang telah dinyatakan sebelum ini, kehadiran pengguna-pengguna dari Brunei telah memesatkan perkembangan bandar Limbang. Pada tahun 2000 terdapat sebanyak 869 buah syarikat berdaftar yang beroperasi secara aktif di bandar tersebut.⁵⁴ Syarikat-syarikat ini dapat dibahagikan kepada tiga sektor utama iaitu perindustrian, perdagangan dan pelancongan. Melalui pemerhatian terdapat tiga jenis perniagaan di bandar Limbang yang secara langsung bertujuan memenuhi keperluan pelanggan-pelanggan dari Brunei yang datang membeli-belah di Pasar Tamu Limbang. Tiga jenis perniagaan tersebut adalah penukar wang dan bank; pusat membeli-belah; hotel dan pusat hiburan.

Pada masa kini didapati sebanyak lapan buah syarikat penukar wang berlesen telah beroperasi di bandar Limbang. Syarikat-syarikat ini memberi perkhidmatan kepada pengguna-pengguna dari Brunei membuat tukaran mata wang ketika berbelanja di bandar Limbang. Kesemua syarikat penukar wang terdiri daripada pemodal dan pengusaha Cina kecuali seorang Melayu Brunei. Sebilangan kecil penukar wang tersebut merupakan pengusaha-pengusaha kedai emas. Syarikat-syarikat penukar wang yang beroperasi termasuklah Sahabat Pertukaran Wang, *Keon Hua Company, Leong & Trading, Kedai Emas Kim* dan *Hap Ann Goldsmith Sdn. Bhd.*⁵⁵ Manakala bank dan syarikat kewangan di bandar Limbang termasuklah *Malayan Banking, Public Bank* dan *Hock Hua Bank.*⁵⁶

Bagi pengguna-pengguna dari Brunei yang menginap di bandar Limbang semasa membeli-belah, mereka boleh membuat pilihan untuk bermalam sama ada di hotel-hotel bertaraf empat bintang, tiga bintang, dua bintang atau satu bintang. Sebanyak 15 buah hotel di bandar Limbang dimiliki oleh pengusaha bukan bumiputera, manakala dua buah lagi dimiliki oleh pengusaha bumiputera. Antara hotel-hotel yang beroperasi termasuklah *Purnama Hotel, Park Royal Hotel, Prime Hotel, Muhibbah Inn* dan *National Inn*. Oleh kerana sebilangan besar pengguna dari Brunei minat melakukan aktiviti karaoke, kebanyakan hotel turut menyediakan pub dan pusat karaoke.

Selain pub dan pusat karaoke di hotel, terdapat sebanyak 15 buah pusat hiburan yang beroperasi di bandar Limbang terdiri daripada pusat karaoke, disko, pusat snuker dan rumahurut. Pusat-pusat hiburan ini beroperasi bermula dari jam 2.00 petang hingga jam 4.00 pagi. Operasi pusat-pusat hiburan tersebut bermula seawal jam 2.00 petang kerana menyediakan perkhidmatan hiburan kepada pelanggan-pelanggan yang tidak bermalam di bandar Limbang. Kesemua pemodal dan pengusaha pusat hiburan di bandar Limbang merupakan golongan bukan bumiputera khususnya orang-orang Cina. Antara pusat-pusat hiburan yang terkenal di bandar tersebut termasuklah *Hollywood Disco Lounge, Blue Ocean Coffee House & Pub, Treasure Island Pub & Lounge, Benson Karaoke Pub & Lounge* dan rumah-rumahurut di Jalan Bangkita. Kewujudan pusat-pusat hiburan di atas telah menghidupkan suasana malam di bandar Limbang.

Perkembangan syarikat-syarikat swasta di atas bukan sahaja memberi keuntungan yang berlipat ganda kepada pengusaha-pengusahanya, malah mewujudkan peluang-peluang pekerjaan di sektor swasta kepada sebilangan besar penduduk tempatan. Perlu dijelaskan sebilangan besar tenaga kerja sektor swasta yang bekerja di sektor-sektor tersebut terdiri daripada golongan remaja dan golongan muda.

Golongan yang bekerja di bank dan syarikat kewangan kebanyakannya menjadi kerani, pengawal keselamatan dan pemandu kenderaan bermotor. Sementara itu, golongan yang bekerja di pusat beli-belah dan kedai-kedai perniagaan bekerja sebagai pengawal keselamatan serta pembantu kedai. Di hotel-hotel pula mereka bekerja sebagai pemandu dan pekerja am. Manakala pekerja di sektor pembinaan dan perindustrian kebanyakannya menjadi pekerja am. Sebilangan penduduk

kampung air juga bekerja di bengkel-bengkel kereta sebagai mekanik dan pemandu di sektor pengangkutan. Kecuali pengawal keselamatan yang bekerja mengikut syif, pekerja-pekerja sektor swasta yang lain bekerja kira-kira pada jam 8.00 pagi hingga 5.00 petang.

PENDUDUK KAMPUNG AIR SEBAGAI PENGGUNA PRODUK DI BANDAR LIMBANG

Bagi orang-orang Melayu Brunei yang mendiami petempatan kampung air, perabot, perhiasan dan perkakas rumah merupakan perkara penting yang perlu disediakan dalam sebuah rumah. Ini kerana perabot dan perhiasan rumah menjadi perkara penting untuk menyambut dan melayani saudara-mara yang datang berziarah.⁵⁷ Manakala perkakas rumah diperlukan untuk menyenangkan kerja-kerja domestik seharian. Oleh yang demikian penduduk kampung air merupakan golongan pengguna yang penting kepada produk-produk yang dipasarkan di bandar Limbang.

Di petempatan kampung air, secara purata setiap rumah memiliki dua set kerusi atau set sofa di bahagian ruang tamu. Set tersebut, satu untuk tetamu lelaki dan satu lagi untuk tetamu perempuan. Pembahagian tetamu lelaki dan tetamu perempuan adalah bertujuan untuk mengelakkan pergaulan di antara kaum lelaki dan kaum perempuan yang bukan muhrim.⁵⁸ Perkara ini sebenarnya merupakan adat yang sangat dipentingkan oleh orang-orang Melayu Brunei terutamanya dalam menentukan ruang dalam rumah.⁵⁹

Set kerusi dan sofa tersebut terdiri daripada buatan tempatan dan yang diimport seperti dari Indonesia, Itali dan Amerika Syarikat. Setiap satu berharga di antara RM800 hingga RM6000. Oleh kerana harga yang agak mahal ia hanya di gunakan sekali-sekala terutamanya bila menerima kunjungan tetamu. Pada waktu-waktu biasa penduduk kampung air lebih gemar berehat di bahagian serambi atau pantaran rumah sambil bersembang dengan ahli keluarga atau jiran tetangga.

Bahagian ruang tamu juga dilengkapi dengan almari hiasan. Almari ini digunakan untuk mempamerkan koleksi tuan rumah. Di bahagian atas almari tersebut diletakkan perhiasan daripada bekas telur majlis perkahwinan, barang-barang lama, pingat-pingat, model kereta dan gambar-gambar ahli keluarga yang dibingkaikan. Bahagian dalam almari diletakkan set pinggan mangkuk yang berharga mahal. Di sesetengah rumah, akuarium bersaiz sederhana atau besar diletakkan di salah satu penjuru ruang tamu. Bahagian penjuru ruang tamu juga diletakkan pokok-pokok bunga dalam pasu sama ada pokok bunga plastik atau bunga hidup.

Bilik tidur, sebilangan besarnya dilengkapi dengan katil, almari pakaian dan meja dandan. Perabot dalam bilik tidur ini ada yang bercirikan moden dan ada yang antik. Di ruang dapur, set kerusi makan yang digunakan juga ada yang moden dan ada yang antik. Ruang dapur juga dilengkapi dengan rak pinggan mangkuk pelbagai bentuk dan warna. Kebanyakan rumah turut melengkapkan ruang dapur dengan kabinet dan almari menyimpan makanan. Kabinet tersebut juga digunakan untuk menyimpan dan mempamerkan set pinggan mangkuk yang hanya digunakan apabila mengadakan majlis-majlis tertentu dan hari raya. Segala set pinggan mangkuk yang

disimpan di dalam kabinet tersebut merupakan barangan berjenama dan berharga mahal seperti *arcopal* dan *arcoroc*.

Keseluruhan suri rumah di kampung air telah menggunakan dapur gas dan dapur elektrik untuk memasak. Bagi rumah-rumah yang dihuni oleh lebih satu kelamin, bahagian dapur akan dilengkapi dengan dua atau tiga buah dapur gas dan pelbagai jenis peralatan memasak elektrik. Ini kerana walaupun orang-orang di kampung air tinggal sebumbung tetapi mereka memasak dan makan secara berasingan. Oleh kerana penduduk kampung air mempunyai kegemaran memakan makanan laut, mereka kerap melakukan kegiatan membakar ikan, udang, ketam dan lain-lain dengan menggunakan dapur kayu atau dapur arang. Dengan demikian, dapur kayu atau dapur arang secara umumnya terdapat di setiap buah rumah. Dapur kayu atau dapur arang turut digunakan sebagai alternatif sekiranya kehabisan bekalan gas atau bekalan elektrik di rumah terputus.

Secara umum, perabot, perhiasan dan perkakas rumah yang dimiliki oleh penduduk kampung air dibeli dari syarikat-syarikat yang beroperasi di bandar Limbang. Antara syarikat perabot yang beroperasi termasuklah *Teck Wong Furnitures Sdn. Bhd.*, *Tong Seng Furnitures*, *Tat Seng Furnitures Enterprise*, *Ting Nang Kok Furniture*, *Soon Lee Furniture Maker* dan *Tiong Hin Furniture Maker*. Manakala peralatan elektrik pula dibeli dari kedai-kedai elektrik seperti *Choo Electrical Company*, *Lian Star Electrical Store* dan *Sen Electrical Technology*. Syarikat-syarikat perabot dan peralatan elektrik di atas berkembang pesat di bandar Limbang kerana menerima permintaan yang menggalakkan daripada penduduk tempatan.

KESIMPULAN

Berdasarkan perbincangan di atas, jelas menunjukkan petempatan kampung air di daerah Limbang telah memberi sumbangan yang signifikan kepada pertumbuhan ekonomi bandar sejak dari zaman Kesultanan Brunei. Pada masa tersebut aspek ekonomi yang berteraskan perdagangan telah dikuasai sepenuhnya oleh penduduk di petempatan kampung-kampung air. Penjajahan barat telah memberi tumpuan kepada ekonomi daratan menyebabkan peranan penduduk kampung air dari sudut ekonomi tidak lagi begitu penting. Ini kerana petempatan kampung air telah dianggap sebagai petempatan setinggan yang hidup dalam keadaan terpinggir.

Sehingga ke hari ini, pusat ekonomi daerah Limbang adalah terletak di tanah daratan iaitu di bandar Limbang. Sungguh pun demikian penduduk kampung-kampung air terus memainkan peranan penting dalam menyumbang kepada pertumbuhan ekonomi bandar tersebut. Ini terbukti apabila keperluan terhadap sumber perikanan dan hasil pertanian di bandar bergantung kepada bekalan yang dikeluarkan oleh penduduk kampung-kampung air. Keperluan ini lebih mendesak apabila kedua sumber bahan makanan mentah tersebut terus mendapat permintaan yang tinggi daripada pengguna-pengguna dari Brunei.

Sebilangan besar penduduk kampung air juga telah bertindak menjadi peniaga-peniaga ikan di Pasar Tamu Limbang. Kebanyakan mereka juga melibatkan diri

dalam pelbagai jenis perniagaan lain antaranya termasuklah sayur-sayuran, buah-buahan, hasil kampung, restoran dan runcit. Secara keseluruhannya, penduduk kampung air telah terlibat dalam perniagaan barangan keperluan harian di bandar Limbang yang sentiasa mendapat permintaan tinggi khususnya pengguna-pengguna dari Brunei.

Penduduk kampung air yang sebilangan besarnya terdiri daripada orang-orang Melayu Brunei turut menyumbang tenaga sebagai pekerja di sektor-sektor kerajaan. Mereka yang bekerja makan gaji di sektor perkhidmatan awam turut melakukan pekerjaan sampingan sebagai nelayan. Golongan nelayan sambilan sentiasa menjualkan hasil tangkapan mereka kepada peniaga-peniaga di Pasar Tamu Limbang dan mendapat bayaran secara tunai.

Kekayaan Negara Brunei Darussalam menyebabkan rakyat negara itu lebih gemar menjadi pengguna berbanding menjadi pengeluar. Kehadiran ramai pengguna dari negara itu ke bandar Limbang telah menggalakkan pertumbuhan dan perkembangan sektor-sektor perdagangan, pelancongan, perkhidmatan dan perindustrian. Sebagai sebuah bandar sempadan, bandar Limbang telah mempunyai banyak hotel, bank, pusat perniagaan dan pusat-pusat hiburan yang bertujuan untuk menarik kemasukan pengguna-pengguna dari Brunei. Perkembangan ini memerlukan tenaga kerja yang banyak untuk mengisi pekerjaan dalam syarikat-syarikat yang beroperasi. Peluang pekerjaan ini sebahagian besarnya telah diisi oleh penduduk setempat khususnya mereka yang tinggal di petempatan kampung-kampung air.

Penduduk kampung air, walau pun tinggal di air tetapi mereka hidup sebagaimana orang yang tinggal di darat. Mereka membeli perabot, perhiasan dan perkakas rumah yang dijual di bandar Limbang. Sikap dan kemampuan penduduk kampung air untuk memiliki barangan tersebut menjadikan mereka sebagai pengguna penting kepada produk-produk yang dipasarkan di bandar.

NOTAHUJUNG

* Kertas kerja ini telah dibentangkan dalam "Simposium Kebangsaan Dinamika Masyarakat Bandar: Ke Arah Mencapai Kualiti Hidup Mapan", anjuran Rancangan Pengajian Perbandaran dan Perancangan dengan kerjasama Fakulti Sastera dan Sains Sosial, Universiti Malaya, di Hotel PJ Hilton, Petaling Jaya, pada 18-19 Mei 2004.

1 Sebelum abad ke-15 pusat pemerintahan Kesultanan Brunei terletak di Muara Sungai Garang, kemudian telah berpindah ke Kota Batu di Sungai Brunei pada abad ke-15 hingga 17. Pada penghujung abad ke-17 hingga awal abad ke-20 pusat pemerintahan Kesultanan Brunei sekali lagi berpindah, kali ini ia dialihkan ke Kampong Ayer yang merupakan petempatan masyarakat Melayu Brunei terbesar ketika itu. Pada tahun 1906, Kesultanan Brunei telah menerima pakai sistem Residen yang diperkenalkan oleh Inggeris. Sebaik sahaja Inggeris dapat berkuasa di Kesultanan Brunei, pusat pemerintahan di Kampong Ayer telah dipindahkan ke kawasan baru di daratan. Kedudukan pusat pemerintahan yang baru itu terletak berhadapan dengan Kampong Ayer yang kemudiannya dikenali sebagai Bandar Seri Begawan hingga ke hari ini. Untuk penjelasan lanjut tentang perkembangan Bandar Brunei, sila lihat Jatswan Singh Sidhu, "Proses Perbandaran Di Brunei: Kelahiran dan Perkembangan Bandar Brunei,

Kuala Belait dan Seria, 1906-1959”, dalam *Purba*, Jurnal Persatuan Muzium Malaysia, Persatuan Muzium Malaysia, Muzium Negara, Kuala Lumpur, Bil. 12, 1993, hal. 83-88.

2 Untuk keterangan lanjut sila lihat Iik Mansurnoor, “Islamic Urbanism in a Malay Town: Pre-20th Century Bandar Brunei”, dalam Abdul Latif Ibrahim (ed.) (1996), *Kampung Ayer: Warisan, Cabaran dan Masa Depan (Kumpulan Esei Yang Pernah Diterbitkan 1970-1996)*, Negara Brunei Darussalam: Akademi Pengajian Brunei, Universiti Brunei Darussalam, hal. 334-356.

3 Untuk maklumat lanjut sila lihat Jatswan S. Sidhu (1995), *Sejarah Sosioekonomi Brunei 1906-1959*, Kuala Lumpur: Dewan Bahasa dan Pustaka, Kementerian Pendidikan Malaysia, hal. 57.

4 Untuk mendapatkan penjelasan lanjut sila lihat Zainun Johari (1989), “Brunei dan Hubungan Luarnya, 1888-1983”, Tesis Sarjana Sastera, Kuala Lumpur: Jabatan Pengajian Asia Tenggara, Universiti Malaya, hal. 325.

5 *Ibid.*, hal. 326.

6 ‘Tahai’ merupakan salah satu daripada makanan tradisi orang-orang Melayu Brunei. ‘Tahai’ diperbuat daripada ikan tamban yang dijemur di bawah sinaran matahari atau dipanggang di atas bara api sehingga kering dan rapuh. Pada lazimnya ‘tahai’ dimakan sama ada digoreng sambal atau dimasak asam rebus.

7 Untuk keterangan lanjut tentang kemahiran penduduk kampung air dalam membuat perahu, sila lihat Heyward, Nigel (1963), *Sarawak, Brunei and North Borneo*, Singapore: Eastern Universities Press Ltd, hal. 57.

8 Temu bual dengan Hj. Abdullah Tangah. Beliau adalah penduduk tetap Kampung Seberang Kedai. Pada masa kini beliau bekerja sebagai peniaga ikan segar di Pasar Tamu Limbang. Temu bual diadakan di rumah beliau pada 24 April 2001, jam 2.30 Petang.

9 Sila lihat “Sarawak Document of 17 March, 1890, Proclamation of the Annexation of the Limbang”, dalam V. Allen, J. de, et.al. (ed.) (1981), *A Collection of Treaties and Other Documents Affecting the State of Malaysia 1761-1963*, London: Oceana Publications Inc., Vol. II, hal. 615.

10 Untuk mengetahui dengan lebih lanjut tentang perkembangan ekonomi Sarawak di bawah pentadbiran Rajah Brooke, sila lihat Lee Yong Leng (1981), *Penduduk dan Petempatan di Sarawak*, Kuala Lumpur: Dewan Bahasa dan Pustaka, Kementerian Pelajaran Malaysia, hal. 39-42.

11 *Ibid.*

12 Temu bual dengan Hj. Ahmad Jamaluddin. Beliau berusia 77 tahun dan merupakan ‘orang lama’ di Kampung Seberang Kedai. Bapa beliau adalah salah seorang daripada penduduk awal yang mendiami kampung air tersebut. Sebelum tahun 1990, Hj. Ahmad bekerja sebagai tukang rumah sepenuh masa. Pada masa kini beliau telah bersara. Temu bual

diadakan di rumah beliau pada 09 April 2001, jam 10.30 pagi.

- 13 Temu bual dengan Hj. Abdullah Tengah, Op. Cit.
- 14 Sila lihat Tarling, Nicholas (2001), *A Sudden Rampage: The Japanese Occupation of Southeast Asia 1941-1945*, Singapore: Horizons Books, hal. 90-91.
- 15 Pengerusi Majlis Daerah Limbang yang pertama adalah Tuan Haji Mulok bin Lampong (1948-1953). Untuk mendapatkan penjelasan lanjut tentang sejarah penubuhan Majlis Daerah Limbang, sila lihat William Tang Tieng Kee (ed.) (1998), *Perayaan Ulang Tahun Ke-50 (Jubli Emas) Pihak-pihak Berkuasa Tempatan (Berbilang Kaum) Di Sarawak 1948-1998*, Sarawak: Kementerian Alam Sekitar dan Kesihatan Awam, hal. 7.
- 16 Untuk keterangan yang lebih mendalam, sila lihat Wan Yahya Wan Ahmad (1989), "Perkembangan Pendidikan Di Sarawak", Laporan Penyelidikan, Kuala Lumpur: Fakulti Usulluddin, Akademik Islam, Universiti Malaya, hal. 4.
- 17 Temu bual dengan En. Yunos Thambi. Pengerusi, Jabatan Tanah dan Ukur Bahagian Limbang. Temu bual diadakan di pejabat beliau pada 20 April 2000, jam 10.00 pagi. Menurut beliau pada masa kini pihak Kerajaan Negeri Sarawak sedang merancang untuk memindahkan penduduk yang tinggal di kampung-kampung air ke kawasan petempatan baru yang terletak di daratan. Walau bagaimanapun perancangan tersebut masih lagi di peringkat awal dan pihaknya sedang mencari lokasi yang sesuai untuk dijadikan kawasan petempatan semula di darat.
- 18 Sila lihat (2001), "Profail Daerah Limbang Negeri Sarawak", Limbang: Pejabat Daerah Limbang, hal. 2.
- 19 Ibid.
- 20 Ibid., hal. 3-7.
- 21 Ibid.
- 22 Sila lihat (2002), *Perangkaan Tahunan Perikanan 2002*, Kuching: Jabatan Perikanan Laut Sarawak, hal. 44.
- 23 Sila lihat (1998), "Fisheries of the South China Sea: A Review of Available Information", Applied Physics Laboratory, Washington: University of Washington, hal. 30, dalam <http://maceis.apl.washington.edu>.
- 24 Ibid., hal. 31.
- 25 Ikan 'demersel' merupakan ikan yang hidup di bawah garisan *thermocline* seperti ikan kerisi, temenggong, ikan campur, sotong biji nangka, merah, jebong, barat-barat, gerut-gerut, kerisi bali, duri, timah, rambai/cermin, pari, mengkarong dan lain-lain. Penjelasan lanjut sila lihat Mohammad Raduan Mohd. Ariff (2000), "Perkembangan Industri Perikanan di Johor 1970-1997", Kertas Kerja yang telah dibentangkan di Seminar Sejarah dan Budaya Johor

pada 3 - 6 Mei 2000, Johor Bahru.

26 Ikan 'pelagik' merupakan ikan yang hidup di atas garisan *thermocline* seperti ikan selar, demudok, alu-alu, selayang, tenggiri, aji-aji, kembung, parang, selayang kuning, betung dan lain-lain. Penjelasan lanjut sila lihat, Mohammad Raduan Mohd. Ariff (1999), "Tkan Sebagai Sumber Perdagangan", Kertas Kerja yang telah dibentangkan di Seminar Maritim Warisan Negeri Terengganu pada 1 - 2 September 1999, Kuala Terengganu.

27 Maklumat lanjut tentang jumlah muatan bot-bot nelayan di daerah Limbang, sila rujuk (1999), *Perangkaan Tahunan Perikanan 1999*, Kuching: Jabatan Perikanan Laut Sarawak, hal. 54.

28 Maklumat tentang harga bot diperoleh melalui temu bual dengan En. Rosli Ramli. Beliau adalah penduduk tetap Kampung Seberang Kedai. Pada masa kini beliau bekerja sebagai pembuat bot sepenuh masa di kampung air tersebut. Beliau juga mengusahakan bot tambang secara sambilan. Temu bual diadakan di bengkel membuat bot milik beliau pada 9 Mac 2000, jam 10.30 pagi.

29 Untuk mengetahui kuasa kuda enjin yang dipasang pada bot-bot nelayan di daerah Limbang, sila rujuk *Perangkaan Tahunan Perikanan 1999, Op. Cit.*, hal. 54.

30 Temu bual dengan En. Abd. Rahman Hamdan. Ketua, Jabatan Perikanan Laut Sarawak, Bahagian Limbang. Temu bual diadakan di pejabat beliau pada 7 Mac 2000, jam 10.30 pagi.

31 Untuk mengetahui senarai penjual jentera laut di Sarawak sila lihat (1999), *Jabatan Perikanan Malaysia: Panduan Perusahaan Perikanan Sarawak*, Kuching: Jabatan Perikanan Laut Sarawak, Kementerian Pertanian Malaysia, hal. 40-42.

32 Temu bual dengan En. Abd. Rahman Hamdan, *Op. Cit.*

33 Sila lihat *Perangkaan Tahunan Perikanan 2002, Op. Cit.*, hal. 60.

34 Berdasarkan pemerhatian terdapat ramai peraih-peraih dari Brunei yang membeli ikan di tengah laut. Antaranya termasuklah, Hj. Brahim Tengah, Hj. Mail Hj. Brahim, Hj. Tahir Ajak, Hj. Yusuf Omar dan Hj. Bakir Abdullah.

35 Untuk mengetahui senarai penjual pukat dan peralatan perikanan di Sarawak, sila lihat *Jabatan Perikanan Malaysia: Panduan Perusahaan Perikanan Sarawak, Op. Cit.*, hal. 36-39.

36 *Ibid.*, hal. 20.

37 Ikan campur terdiri daripada jenis ikan utek, gelama, sembilang, pari, kerisi, beliak mata, kebasi, lumi-lumi, kikek dan lain-lain jenis ikan.

38 Sila lihat (1999), "Laporan SMPP November 1999", Bahagian Limbang: Jabatan Perikanan Laut Sarawak.

39 Untuk keterangan lanjut sila lihat State of Negara Brunei Darussalam (1975), *Annual Report 1975*, Negara Brunei Darussalam: State Secretariat Information Section, hal. 99.

40 Bangunan Pasar Limbang terletak di Jalan Tarap, Bandar Limbang. Pasar ini merupakan pasar kedua terbesar di Bandar tersebut. Kebanyakan peniaga di Bangunan Pasar Limbang terdiri daripada orang-orang Cina.

41 Penduduk kampung air menuju ke kawasan kebun di hulu Sungai Limbang dengan menggunakan bot berenjin sangkut. Kebiasaannya semasa para pekebun tiba di tebing sungai berhampiran kebun mereka, bot yang digunakan akan ditambat pada kayu pancang. Kayu pancang tersebut dipacak oleh pekebun-pekebun berkenaan untuk kemudahan menambat bot mereka setiap kali ke kebun. Dari tebing sungai para pekebun berjalan kaki menuju ke kebun masing-masing.

42 Temu bual dengan En. Jaya Timbang. Beliau adalah penduduk tetap Kampung Seberang Kedai. Pada masa kini beliau bekerja sebagai pekebun sayur-sayuran sepenuh masa. Beliau juga menjalankan perniagaan barang-barang hasil kampung secara sambilan di Pasar Tamu Limbang. Temu bual diadakan di rumah beliau pada 17 Mac 2000, jam 3.00 petang.

43 Maklumat lanjut tentang bilangan peniaga di Pasar Tamu Limbang sila rujuk (2001), "Fail Bangunan Tamu Limbang", Limbang: Majlis Daerah Limbang.

44 Ibid.

45 Temu bual dengan En. Suhaili Hj. Mat Jais. Beliau adalah penduduk tetap Kampung Seberang Kedai. Pada masa kini beliau bekerja sebagai peniaga ikan sepenuh masa di Pasar Tamu Limbang. Temu bual diadakan di gerai menjual ikan milik beliau pada 18 April 2001, jam 10.30 petang.

46 Temu bual dengan Hj. Japar Tamit. Beliau adalah penduduk tetap Kampung Seberang Kedai. Pada masa kini beliau bekerja sebagai peniaga ikan sepenuh masa di Pasar Tamu Limbang. Temu bual diadakan di gerai milik beliau pada 28 April 2001, jam 9.30 pagi.

47 Temu bual dengan En. Nanang Lumpat. Penguasa Kastam, Stesen Kastam Tedungan, Jabatan Kastam dan Eksais Diraja Malaysia Bahagian Limbang. Temu bual diadakan di pejabat beliau pada 2 Mac 2000, jam 11.00 pagi.

48 Hari Jumaat merupakan 'hari tamu' bagi masyarakat di daerah Limbang dan juga di Negara Brunei Darussalam. Pada 'hari tamu' urusan jual beli adalah di peringkat maksimum di mana kesemua peniaga sepenuh masa atau sambilan akan menjalankan perniagaan pada hari tersebut. Peniaga-peniaga yang beroperasi pada 'hari tamu' bukan sahaja terdiri daripada orang-orang tempatan malah datang dari daerah-daerah lain khususnya daerah Lawas. Pelbagai jenis barangan pasar terutamanya makanan kegemaran orang-orang Melayu Brunei seperti 'tahai', 'liking', 'ambuyat', 'sayur lamiding' dan lain-lain akan diniagakan dalam jumlah yang banyak oleh peniaga-peniaga tersebut. Ini kerana pada 'hari tamu' sebilangan besar pengguna dan peraih dari Negara Brunei Darussalam akan datang untuk membeli-belah di Pasar Tamu Limbang.

49 Temu bual dengan Hj. Unting Pasang. Beliau adalah penduduk kampung air Kampung Baru Berawan, Limbang. Pada masa kini beliau bekerja sebagai peniaga ikan sepenuh masa di Pasar Tamu Limbang. Temu bual diadakan di sebuah gerai makan dan minum di Pasar Tamu Limbang pada 01 Mei 2001, jam 9.40 pagi.

50 Mohammad Raduan Mohd Ariff (1998), "Petempatan Kampung Air di Pulau Borneo: Satu Kajian Perbandingan", Laporan Penyelidikan, Negara Brunei Darussalam: Akademik Pengajian Brunei, 105.

51 Temu bual dengan En. Ahmad Hj. Abdullah. Beliau adalah Ketua Pegawai Penguat kuasa Cawangan, Bahagian Penguat kuasa Kementerian Dalam Negeri dan Hal Ehwal Pengguna Limbang. Temu bual diadakan di pejabat beliau pada 16 April 2001, jam 2.30 petang.

52 Temu bual dengan En. Jasini Hj. Mat Jais. Beliau adalah penduduk tetap Kampung Seberang Kedai. Pada masa kini beliau bekerja sebagai Pemandu Kenderaan Bermotor di Jabatan Kerja Raya (JKR) Limbang. Beliau juga melakukan aktiviti menangkap ikan secara sambilan. Temu bual diadakan di rumah beliau pada 8 April 2001, jam 5.30 petang.

53 Sila lihat (1999), *Buku Tahunan Perangkaan Sarawak 1999*, Sarawak: Jabatan Perangkaan Malaysia Cawangan Sarawak, hal. 185.

54 "Profail Daerah Limbang Negeri Sarawak", Op. Cit., hal. 20-23.

55 Semua maklumat dalam perenggan ini diperolehi melalui kaedah pemerhatian dan pengiraan pengkaji sendiri semasa menjalankan kajian lapangan di bandar Limbang. Maklumat turut diperolehi melalui temu bual pengkaji dengan beberapa orang pengguna dari Negara Brunei Darussalam, pengusaha penukar wang, kedai emas dan penduduk tempatan.

56 Bank dan syarikat kewangan yang beroperasi di bandar Limbang terdiri daripada *Malayan Banking, EON Bank, Bank Pertanian, Hock Hua Bank, Bank Simpanan Nasional, Public Bank, Delta Finance, Mayban Finance, Chew Geok Lin Finance* dan *Malaysia Borneo Finance*.

57 Menurut Islam, tetamu yang datang dengan tujuan kebaikan wajib diberi layanan yang baik sekurang-kurangnya dalam tempoh tiga hari. Selepas tempoh tersebut, ia tidak lagi menjadi satu kewajipan.

58 Mengikuti Hj. Ibrahim Kadir dengan cara ini kaum lelaki dapat bercerita atau berbincang tentang hal orang lelaki sahaja, begitu juga sebaliknya bagi kaum wanita. Hj. Ibrahim Kadir adalah Ketua Kampung Seberang Kedai. Pada masa kini beliau bekerja sebagai kakitangan kerajaan di Pejabat Daerah Limbang. Beliau juga melakukan aktiviti menangkap ikan secara sambilan. Temu bual diadakan di rumah beliau pada 17 April 2001, jam 5.30 petang.

59 Penjelasan lanjut sila lihat Abdul Rahman Al-Ahmadi (2000), *Petua Membina Rumah Melayu: Dari Sudut Etnis Antropologi*, Kuala Lumpur: Perpustakaan Negara Malaysia, hal. 193.

